

Els *negotiatores* de Narbona i el vi català

Michel Christol

Université de Paris I. Sorbonne

Rosa Plana Mallart

Université de Pau

Data de recepció: 6/3/1997

Resum

La relació entre epigrafia amfòrica i epigrafia lapidària ha permès la identificació de certs personatges que sembla que hagin participat en el comerç del vi català. La seva procedència, Narbona, documenta, d'una banda, la important funció comercial d'aquesta ciutat en època d'August, però també la seva relació amb la difusió i la comercialització del vi català a França.

Abstract

Some names on amphoric stamps and headstones have made possible to identify some people who seem to have played a role in the trade of Catalanian wine. Their *origo*, Narbonne, show, not only the importance of this city in commerce in the age of *Augustus*, sed also its connection with distribution and trade of Catalanian wine in France.

El sector nord-est de la futura Tarraconense coneix, durant la segona meitat del segle I aC, una profunda transformació econòmica. La fabricació de contenidors locals de vi¹ (àmfores Tarraconesa i Pascual 1, més tard Dressel 2/4) documenta, d'una banda, una extensió de la viticultura, conreu especulatiu amb finalitat comercial. D'altra banda, la redistribució a gran escala en època augustal d'aquests contenidors en amplis sectors de la Gàl·lia i, més tard, de la península Itàlica, indica la plena integració d'aquest producte, el vi català, dins dels circuits mercantils de la Mediterrània occidental². El vi català entra en competició amb el vi italià (enva-

1. R. PASCUAL GUASCH, «Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora», *VII Congreso Nacional de Arqueología*, Barcelona, 1960/Zaragoza, 1962, p. 334-345; ídem, «Las ánforas de Layetania», *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, Rome, 1977, p. 45-96.
2. J. MIRÓ, «Vi català a França (segles I aC-I dC), una síntesi preliminar», *El vi a l'Antiguitat, economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, 1987, p. 217-223; ídem, «La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I aC-I dC)», *BAR International Series*, Oxford, 1988, p. 183-197.

sat en àmfores Dressel 1), que, fins llavors, havia monopolitzat tots els mercats occidentals³. Aquest canvi, d'una transcendència econòmica important, senyala l'inici de la participació activa de les províncies occidentals a aquest gran comerç internacional. El punt d'inflexió d'aquest fenomen sembla que se situa a la costa catalana.

La descoberta d'un gran nombre de forns productors d'àmfores de vi en tot el litoral català⁴ indica la importància de la producció vitícola, la qual es trobaria plenament inscrita dins d'una economia de mercat. L'àmfora Pascual 1 és freqüent en els nivells de datació augustal dels jaciments del sud de França (Narbona, Saint-Bertrand-de-Comminges, Bordeus, etc.) i també en àmplies zones del nord (Besançon, Lió, Argenton, etc.)⁵. La seva dispersió mostra que el comerç es realitzava bàsicament a partir dels eixos fluvials, l'eix Aude-Garonne (des de Narbona) i la vall del Rhône en un primer moment, i expansió progressiva a tota la Gàl·lia⁶.

El vi català assegurava, doncs, una part important de l'aprovisionament de la major part dels mercats gals, fet que subratlla l'envergadura d'aquest comerç. La comercialització de l'excedent vinater requeria una àmplia infraestructura que assegurés l'exportació i la difusió del vi en altres mercats, però la gestió d'aquest comerç i els mecanismes de control dels circuits mercantils són aspectes àmpliament desconeguts. En efecte, desconexim l'essencial de les mesures utilitzades per introduir el vi català en els mercats gals i, sobretot, la identitat, els objectius i els mètodes dels *negotiatores* que van incentivar la distribució d'aquesta mercaderia.

La identificació de certs personatges que van participar activament en el comerç del vi català aporta nous elements per abordar aquesta problemàtica⁷.

Dins d'aquest context de comercialització del vi català hem de situar el jaciment romà de Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). El lloc de Llafranc, situat en la part central de la costa empordanesa, domina una àmplia badia que ofereix bones condicions portuàries. Aquest indret fou sens dubte utilitzat anteriorment com a embar-

3. A. TCHERNIA, *Le vin de l'Italie romaine*, Roma, 1986, p. 125-195.
4. Actualment es coneixen uns seixanta jaciments: V. REVILLA, «Producción artesanal, viticultura y propiedad rural en la Hispania Tarraconense», *Gerión*, 13, 1995, p. 310.
5. Agraïm a Mme. Laubenheimer les informacions inèdites que ens ha proporcionat, les quals estan recollides en un article, «Des Espagnes vers les Gaules, mouvements d'amphores», en curs de publicació a *Mélanges de la Casa de Velazquez*.
6. F. MAYET; J.-L. TOBIE, «Au dossier des amphores de M. Porcius», *Annales du Midi*, 156, 1982, p. 5-16; Y. ROMAN, *De Narbonne à Bordeaux. Un axe économique au 1er s. av. J-C*, Lyon, 1983, p. 240-244; J. MIRÓ, «Vi català a França...», loc. cit., p. 217-233; ídem, «La producció...», op. cit., p. 183-197; P. GALLIOU, «Les amphores Pascual 1 et Dressel 2/4 de Tarraconaise découvertes dans le Nord-Ouest de la Gaule et les importations des vins espagnols au Haut Empire», *Laietania*, 6, 1991, p. 99-105. Confirmació a partir de les dades inèdites aportades per Mme. Laubenheimer.
7. M. CHRISTOL; R. PLANA, «De la Catalogne à Narbonne: épigraphie amphorique et épigraphie lapidaire. Les affaires de Veiento», *IXe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain*, École Française de Rome/Université de Macerata, novembre de 1995, en premsa. Vegeu l'article de M.J. PENA i A. BARREDA en aquest mateix volum.

cador pels habitants de l'*oppidum* de Sant Sebastià de la Guarda⁸, situat dalt de la muntanya que limita per la banda nord-est la badia de Llafranc. El procés de romanització, iniciat al segle II aC, va comportar l'abandonament progressiu del centre ibèric i el trasllat de la població al pla immediat. Llafranc es beneficiava de l'obertura directa al mar, però també d'un accés fàcil a un rerepaís fèrtil i ben irrigat apte per a l'explotació agrícola. Aquestes condicions expliquen el desenvolupament d'aquest nucli de població, que assolirà un paper important vinculat en gran mesura al comerç del vi.

Els treballs de construcció de l'església de Santa Rosa de Llafranc a finals del segle passat posaren al descobert un conjunt de tombes d'inhumació i una estructura quadrangular que va ser definida com una mena de recinte fortificat⁹; el context cronològic d'aquestes estructures correspon a l'antiguitat tardana. Diferents troballes de material ceràmic van demostrar, però, que el sector situat a l'oest del promontori de l'església presentava una ocupació més antiga¹⁰, i hi eren particularment nombroses les restes d'àmfores, en especial de la forma Pascual 1¹¹. Les campanyes d'excavació portades a terme en aquest sector han confirmat l'existència d'una indústria artesanal dedicada a la fabricació de ceràmica¹² i la presència de restes d'unitats d'habitació i de magatzems¹³.

Les restes pertanyents a la terrisseria ocupen una superfície aproximada de 7500 m², dimensions que, tot i tenir en compte la parcialitat de les excavacions, expliciten l'envergadura de l'oficina. S'han excavat tres forns, un dels quals conserva part dels arcs que sostenien la graella i el *praefurnium*; dels altres dos forns es conserva solament la cambra de foc¹⁴. Al costat dels forns han aparegut un assecador de *tegulae*¹⁵, aljubs, abocadors i una àrea de magatzem. Aquesta terrisseria va fabricar àmfores per a vi (Tarraconesa, Pascual 1, Dressel 2/4 i Gauloise 4), materials de construcció, *dolia* i ceràmica comuna. El seu període d'activitat ha de situar-se de finals del segle I aC al segle III dC.

Determinats indicis permeten de proposar una evolució dins de l'espai ocupat per aquest complex artesanal¹⁶. En el sector més proper a la platja, treballs de construcció antics van destruir restes associades a un nombre elevat d'àmfores, la majoria del tipus Pascual 1. Un petit sondeig realitzat aquí l'any 1988¹⁷ va permetre de

8. A. BARTI; R. PLANA, «Noves aportacions a l'estudi del jaciment romà de Llafranc», *Cypsela*, VII, 1989, p. 137-146; ídem, «Sant Sebastià i Llafranc: dos exemples del poblament antic al terme de Palafrugell», *Palacio Frugelli Miscel·lània*, Palafrugell, 1989, p. 36-44.
9. J. PELLA I FORGAS, *Historia del Ampurdán*, 1883, p. 210.
10. G. TRIAS, «Materiales arqueológicos de Llafranc (Gerona)», *Pyrenae*, 1966, p. 93-117.
11. J. BADIA, «Hallazgo de ánforas romanas en Llafranc (Gerona)», *Ampurias*, XXVIII, 1966, p. 265-266.
12. J.M. NOLLA; J.M. CANES; X. ROCAS, «Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Excavacions de 1980-81», *Empúries*, 44, 1982, p. 147-183; A. BARTI; R. PLANA, «La terrisseria d'època romana de Llafranc (Palafrugell, Girona)», *Cypsela*, X, 1993, p. 87-99.
13. A. BARTI; R. PLANA, «Noves aportacions...», loc. cit., p. 137-146; J. LLINAS; J. SAGRERA, «Una construcció alt-imperial a Llafranc. Fases, estratigrafia i material», *Cypsela*, X, 1993, p. 105-127.
14. A. BARTI; R. PLANA, «La terrisseria...», loc. cit., p. 87-90.
15. J.M. NOLLA; J.M. CANES; X. ROCAS, «Un forn romà...», loc. cit., p. 147-183.
16. A. BARTI; R. PLANA, «La terrisseria...», loc. cit., p. 94.
17. Ídem, p. 91-94.

comprovar, d'una banda, que aquest sector formava part de la terrisseria i, d'altra banda, de verificar la presència majoritària aquí de la forma Pascual 1. Sembla, doncs, que aquest sector va conèixer la primera activitat de l'oficina. Més al nord, les excavacions han localitzat, per contra, estructures relacionades amb la producció de les àmfores Dressel 2/4 i probablement de Gauloise 4¹⁸.

Atès que les excavacions han afectat primordialment aquest darrer sector, d'activitat més recent, desconeixem l'organització del taller durant la seva primera fase de producció, és a dir el moment de fabricació de les àmfores Pascual 1, i la cronologia inicial de funcionament de la terrisseria.

L'àrea dels forns¹⁹ presenta un percentatge reduït d'àmfores Pascual 1, hi domina la forma Dressel 2/4, però s'ha constatat que en els nivells més antics coexisteixen els dos tipus, fet que documenta una producció conjunta durant alguns decennis. Atesa la cronologia inicial d'aquesta zona entorn del canvi de l'era, podem suposar que les àmfores Pascual 1 continuaren essent fabricades durant el primer quart del segle I, potser fins i tot una mica més tard, bé que en nombre reduït en comparació amb el volum de les Dressel 2/4. Aquesta mateixa indicació es desprèn dels resultats de les excavacions realitzades al sud de la terrisseria²⁰, en un espai que podria haver actuat com a magatzem (presència important de *dolia*, emmagatzematge del vi ?). Les estructures més antigues daten del primer terç del segle I (entorn de l'any 20) i en aquest primer nivell d'ocupació les àmfores Pascual 1 hi són nombroses.

Bé que no podem precisar la data inicial de fabricació de les àmfores Pascual 1, no sembla massa arriscat considerar que la producció hauria pogut començar durant els dos darrers decennis del segle I aC, sinó abans. En altres llocs de la Tarraconense, aquest contenidor es fabrica a partir dels anys 40-30 aC, fins i tot una mica abans, com ho demostra el cas de *Baetulo*²¹. Per tant, podem proposar a Llafranc un període de producció de l'àmfora Pascual 1 que hauria pogut durar quaranta o cinquanta anys, potser més a causa de l'incertesa de la cronologia inicial.

L'auge del centre romà de Llafranc se situa dins del context d'emergència del vi català i de la seva comercialització exterior. La terrisseria produïa especialment àmfores per a vi, bé que resulta difícil avaluar el volum de la producció atesa la parcialitat de l'àrea excavada. Les àmfores Dressel 2/4 semblen, però, més nombroses, fenomen potser vinculat al fet que el tràfic precoç de les Pascual 1 es realitzà a petita escala en comparació amb la gran difusió de les Dressel 2/4 de la Tarraconense. Els vaixells que transportaven les àmfores Pascual 1 corresponen a petites naus de capacitat feble, la qual cosa contrasta amb el tràfic posterior de les Dressel 2/4²².

18. J.M. NOLLA; J.M. CANES; X. ROCAS, «Un forn romà...», loc. cit., p. 147-183; A. BARTI; R. PLANA, «La terrisseria...», loc. cit., p. 87-99.

19. A. BARTI; R. PLANA, «La terrisseria...», loc. cit., p. 87-99.

20. J. LLINAS; J. SAGRERA, «Una construcció...», loc. cit., p. 107-108.

21. M. COMAS, «Importació i exportació del vi a Baetulo: l'estudi de les àmfores», *El vi a l'Antiguitat, economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, 1987, p. 161-173.

22. B. LIOU, «L'exportation du vin de Tarraconaise d'après les épaves», *El vi a l'Antiguitat, economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, 1987, p. 271-284.

La terrisseria de Llafranc va funcionar com una indústria autònoma, completament deslligada dels centres de producció agrícola. La tendència a vincular sistemàticament el taller artesanal a un *fundus* és freqüent a Catalunya²³, bé que s'observa sovint una clara separació entre producció artesanal i producció agrícola, com és el cas de Llafranc. Aquí, el caràcter de l'assentament on s'ubica el complex artesanal, així com la diversificació de la producció, que respon a una demanda variada, són elements que posen de relleu el seu funcionament autònom.

El centre de Llafranc pot definir-se com una aglomeració secundària (*vicus*?) amb una funció essencialment comercial vinculada a la seva activitat portuària. Aquesta funció va determinar el seu paper de receptor de la producció del territori (especialment el vi) per procedir a la seva comercialització. Aquest paper mercantil explica la creació d'indústries paral·leles destinades a satisfer la demanda d'altres productes, així els contenidors que devien permetre l'envasament del vi per al seu transport ulterior. Llafranc funcionaria en conseqüència com a centre de canalització dels excedents del territori, els quals serien posteriorment comercialitzats per via marítima.

El caràcter d'un centre com Llafranc respon a nous models d'organització producte de la romanització, la qual cosa beneficià progressivament l'obertura de les províncies occidentals al gran comerç internacional. L'expansió de Llafranc a l'època augustal està relacionada directament amb l'auge de la viticultura i de la comercialització del vi català. La seva situació en el litoral assegurava una plena participació en el comerç marítim.

La viticultura devia ser el conreu dominant en tot el rerepaís de Llafranc. El desconeixement de les unitats rurals impedeix, però, d'abordar l'impacte de l'extensió de la viticultura i la transformació de les estructures agràries, elements clau per comprendre els mecanismes que van fomentar l'extensió de la vinya i la producció per al comerç. Els jaciments del rerepaís de Llafranc, coneguts solament en superfície, amb una ocupació durant els segles I aC-I dC²⁴, sembla que corres-

23. Estat de la qüestió presentat per Ch. RICO, «Production et diffusion des matériaux de construction en terre cuite dans le monde romain: l'exemple de la Tarraconaise d'après l'épigraphie», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XXIX-1, 1993, p. 51-86. Vegeu, en darrer lloc: V. REVILLA, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I aC-III dC)*, Barcelona, 1995. Per a aquest autor (p. 157), «El análisis de la evidencia arqueológica, la epigrafía anfórica y las fuentes literarias muestra la total integración del artesanado cerámico en las estructuras de la economía rural de la Tarraconense». Pensem que el nivell actual de la investigació no permet de realitzar una afirmació tan general. En efecte, l'evidència arqueològica no és sempre clara, al contrari. El mateix autor (p. 135-140) senyala els límits de la recerca arqueològica, que no permet en la majoria dels casos de dilucidar la relació concreta que podia existir entre producció artesanal i producció agrícola. Cal prendre en consideració certes indicacions formulades per al cas de la Bètica: B. LIOU; A. TCHERNIA, «L'interprétation des inscriptions sur les amphores Dressel 20», *Epigrafia della produzione e della distribuzione*, Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain, Roma, 1994, p. 132-156; Ch. RICO, «Les ateliers de tuiliers antiques dans la moyenne vallée du Guadalquivir. Nouvelles recherches, premier bilan», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XXX-1, 1994, p. 123-127.
24. J. ESPADALÉ; X. ROCAS, «Noves aportacions al coneixement de l'ocupació del territori de Palafrugell en època romana», *Palacio Frugelli Miscel·lània*, Palafrugell, 1989, p. 65-77.

ponen a petites unitats d'explotació agrícola. Aquest caràcter no és sorprenent, ja que sabem que sovint la petita propietat està vinculada al desenvolupament de la viti-cultura²⁵.

Les activitats de producció agrícola i de comercialització d'aquesta producció no estan forçosament vinculades. Al contrari, la comercialització era normalment assegurada pels comerciants, els *negotiatores*, que compraven la mercaderia als productors, en aquest cas el vi, i ells mateixos s'ocupaven de l'envàs, el transport i la comercialització. La documentació disponible no permet defensar una participació important dels propietaris agrícoles en el comerç del vi català. En conseqüència, sembla plausible pensar que els *negotiatores* serien els agents que actuarien com a intermediaris d'aquest comerç, els quals asseguraven el vincle entre producció i redistribució. Aquests *negotiatores*, instal·lats a Llafranc, controlarien el tràfic comercial i els circuits de distribució; ells mateixos haurien pogut incentivar o invertir en la creació d'indústries artesanals, necessàries per garantir el transport de les mercaderies.

Un cert nombre d'àmfores Pascual 1 porten la marca VSUL.VEIENT²⁶. L'estampilla, de forma rectangular delimitada per un requadre, apareix inscrita sobre el coll de l'àmfora (fig. 1). Aquesta marca apareix igualment sobre *tegulae* produïdes en el mateix taller, les quals presenten el nom complet del personatge: P.VSVL.VEIENT (fig. 2).

El nombre d'àmfores marcades és reduït en comparació amb el volum total de la producció. Aquest aspecte no és exclusiu de Llafranc, sinó que caracteritza la majoria dels tallers²⁷. El significat d'aquesta pràctica és desconegut, potser era suficient marcar unes quantes àmfores per reconèixer un lot complet de contenidors.

La significació de les estampilles sobre àmfores és un tema en discussió, però hi ha una certa unanimitat a acceptar que la marca, en relació directa amb el procés de fabricació del producte, pot estar relacionada amb el fabricant o el propietari de l'oficina²⁸. Aquesta hipòtesi no exclou, però, que, en certs casos, l'estampilla faci referència igualment al comerciant. De fet, el personatge mencionat va poder ocupar un lloc important, tant en el procés de fabricació dels contenidors com en la seva redistribució ulterior. La producció d'àmfores apareix en realitat més vinculada al comerç que a l'explotació agrícola, ja que per als comerciants era essencial assegurar l'envàs de les mercaderies per garantir el transport i la comercialització del producte.

La presència, a Llafranc, de la mateixa marca sobre àmfores Pascual 1 i sobre *tegulae* podria indicar que el personatge mencionat, *P(ublius) Usulenus Veiento* (aquest era

25. Ch. VANDERMERSCH, *Vins et amphores de Grande-Grèce et de Sicile, IVe-IIIe s. av. J-C*, Nàpols, 1994, p. 93-121; A. TCHERNIA, «Le vin...», op. cit., p. 114-116.

26. A. BARTI; R. PLANA, «La terrisseria...», loc. cit., p. 91 i 96.

27. V. REVILLA, «Producción cerámica...», op. cit., p. 96.

28. D. MANACORDA, «Le anfore dell'Italia repubblicana: aspetti economici e sociali», *Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherche*, Roma, 1989, p. 443-467; Ch. RICO, «Production et diffusion...», loc. cit., p. 58-62; A. TCHERNIA, «Des timbres d'amphores à l'organisation du commerce», W. V. Harris Éd., *The inscribed economy, production and distribution in the Roman Empire in the light of Instrumentum Domesticum*, 1993, p. 183-185; B. LIYOU; A. TCHERNIA, «L'interprétation des inscriptions...», loc. cit., p. 132-156.

Figura 1. La marca *VSV. VEIENT* sobre àmfora Pascual 1.

Figura 2. La marca *P. VSUL. VEIENT* sobre *tegula*.

el seu nom complet com veurem més endavant), era el propietari de la terrisseria. Però, el seu paper no era solament aquest, ja que tot porta a pensar que era també un dels comerciants, si no l'únic a l'època de fabricació de les Pascual 1, que participava en la redistribució del vi d'aquest sector de l'Empordà a França. Per contra, res permet de suposar que aquest personatge posseís terres a la zona de Llafranc.

Altres marques sobre *tegula* (PRI, MVL, SEC, QVIETI)²⁹ han estat descobertes en un abocador utilitzat durant els segles I-II dC. Aquestes *tegulae* podien haver estat igualment fabricades a Llafranc (bé que certes marques són conegudes en un sol exemplar), però la seva cronologia és probablement posterior als productes marcats amb el nom de *Publius Usulenus Veiento*. Cal resaltar el fet que, a excepció de les àmfores Pascual 1 amb marca VSVL.VEIENT, no s'han descobert a Llafranc d'altres àmfores marcades, fenomen que potser està en relació amb un canvi dins de les pràctiques del taller o bé clarament amb una nova forma de funcionament de la terrisseria.

De totes formes, la fabricació contemporània, almenys durant un cert període, de les formes Pascual 1 i Dressel 2/4 obliga a interrogar-se sobre per què solament es marcava un tipus de contenidor. Aquesta diversitat demostra una manca de pràctica sistemàtica en el marcatge, i això en el temps i en l'espai. Potser caldria valorar la hipòtesi³⁰ segons la qual sols serien marcades les àmfores que eren objecte de més exportació, és a dir, destinades al gran comerç. En aquest cas, coneixem l'enorme difusió de les àmfores Pascual 1 per tot França, bé que de moment no hem localitzat cap àmfora de *Veiento* fora de Llafranc. Malgrat tot, les àmfores Dressel 2/4, nombroses a Llafranc, devien ser també objecte d'exportació, però, atès que la seva destinació era diferent, potser estaven sotmeses a d'altres tipus de control.

Publius Usulenus Veiento devia controlar l'activitat de l'oficina ceràmica de Llafranc, bé que aquesta funció seria secundària, ja que tot sembla indicar que aquest personatge estava principalment implicat, com a *negotiator*, en la comercialització del vi català a les Gàl·lies. En efecte, l'interès de la presència d'aquest nom sobre àmfores Pascual 1 i sobre materials de construcció rau en el fet que *Publius Usulenus Veiento* no és un desconegut. Això permet d'aclarir un dossier arqueològic suggestiu a partir d'un ric dossier epigràfic, amb la qual cosa es fa possible d'extreure del conjunt certes indicacions i, sobretot, algunes conclusions significatives.

Un dels noms de família més originals de Narbona és el gentilici *Usulenus*, que cal situar en el cercle de les grans famílies locals d'època augustal. Es tracta d'un gentilici d'origen italià, poc freqüent, la qual cosa ha fet dubtar sobre aquesta procedència³¹. Bé que no és usual fora de Narbona³², resulta evident que no es pot

29. J.M. NOLLA; J.M. CANES; X. ROCAS, «Un forn romà...», loc. cit., p. 158-160.

30. D. MANACORDA; C. PANELLA, «Anfore», W. H. Harris Éd., *The inscribed economy, production and distribution in the Roman Empire in the light of Instrumentum Domesticum*, 1993, p. 61-62.

31. W. SCHULZE, *Zur geschichte lateinischer Eigennamen (1904). Mit einer Berichtigungsliste zur Neuauflage von Olli Salomies*, Zurich-Hildesheim, 1991, p. 261-262 i 429-434.

32. Amb el temps, el gentilici *Usulenus* es transforma en *Usulenus*. A excepció dels testimonis proporcionats per l'epigrafia de Narbona, que s'examinaran a continuació, existeixen dos exemples procedents de *Barcino* datables al segle II dC (*CIL*, II, 4594 i 6161): vegeu G.M. ABASCAL PALAZÓN, *Los nombres provinciales en las inscripciones latinas de Hispania*, Múrcia, 1994, p. 251.

proposar un origen local en relació amb el fons indígena³³. És a Itàlia, sens dubte, on cal cercar el nucli inicial de la seva difusió. En efecte, els gentilicis en *-enus* (*Titisenus*, *Histumenus*, etc.), en *-ulenus* o en *-iolenus* (*Statulenus*, *Vettulenus*, *Usulenus*, *Sariolenus*, etc.) pertanyen indiscutiblement al vell fons onomàstic italià³⁴. No resulta sorprenent que, en certs casos, els testimonis es concentrin essencialment a Narbona, ja que aquesta ciutat, que va acollir dues vegades diferents grups de colons, va actuar igualment com a receptacle d'una forta immigració procedent de la península durant el darrer segle de l'època republicana. La documentació epigràfica que prové de les seves necròpolis més antigues constitueix un autèntic *conservatoire* de noms italians, en general escassament documentats³⁵.

L'inventari dels testimonis d'aquest gentilici, present en diverses inscripcions, permet d'apreciar la importància que tenia aquesta família a Narbona³⁶.

Un primer conjunt d'inscripcions ens permet conèixer certs personatges, en general lliberts, a la vegada que copsar les ramificacions d'aquest grup familiar a Narbona, a l'època augustal i a principis del segle I dC.

1. *CIL*, XII, 5265 i *add.*; *HGL*, XV, 932³⁷ (revisada): *Usulena P(ubli) l(iberta) Ursa / sibi et suis de suo fecit. / [.] Herennio Rufioni con[iugi] / [P(ublio)] Usuleno Acasto fra[tri]*.

Aquesta inscripció ens situa en el cercle dels lliberts de Narbona. Això és evident per *Ursa* però també per *Publius Usulenus Acastus*, encara que aquest darrer no menciona explícitament aquest estatut: el *cognomen Acastus*, en dues altres inscripcions de Narbona, pertany a lliberts³⁸. És probable que aquest personatge aparegui citat en una altra inscripció del dossier epigràfic (inscr. núm. 3); si aquest és el cas, podem assegurar la seva condició de llibert.

33. La hipòtesi d'un origen indígena ha estat formulada per M. Tarpin: F. LAUBENHEIMER; M. TARPIN, «Un *pagus* à Sallèles d'Aude? Essai sur les *pagi* de Narbonnaise», *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 26, 1993, p. 274, n. 78.
34. *Usulenus* és considerat italià per M. GAYRAUD, *Narbonne antique, des origines à la fin du IIIe siècle*, París, 1981, p. 442. A Narbona s'ha constatat també, per exemple, el gentilici *Sariolenus* (*CIL*, XII, 5119): vegeu M. GAYRAUD, «Narbonne...», op. cit., p. 439.
35. Sobre l'originalitat de l'onomàstica de Narbona en relació amb Itàlia, vegeu M. CHRISTOL, «De l'Italie à la Gaule méridionale: transferts d'influences, d'après les inscriptions de la fin du IIIe siècle avant J-C et du IIIe siècle après J-C», F. Beltrán Lloris Éd., *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en Occidente*, Zaragoza, 1995, p. 49-56; ídem, «De l'Italie à la Gaule méridionale, un transfert: l'épigraphie latine», *Cahiers du Centre G. Glotz*, 6, 1995, p. 163-181.
36. Una presentació i una revisió detallades d'aquests documents apareixen en l'article publicat dins de les *Actes del IXe Rencontre d'épigraphie franco-italienne de Macerata*, novembre de 1995 (M. CHRISTOL; R. PLANA, «De la Catalogne à Narbonne...», loc. cit.). En tots els casos, remetem a aquesta publicació.
37. Per les referències cal afegir, al volum XII del *CIL*, la selecció d'inscripcions de Narbona recollida a *Histoire Générale de Languedoc*, XV, Tolosa, 1892 (*Recueil des inscriptions antiques de la province de Languedoc*, preparat per E. BARRY i E. GERMER-DURAND, i publicat per A. LEBÈGUE, F. GERMER-DURAND i A. ALLMER).
38. En total, a la Narbonense (*CIL*; *HGL*; *ILGN*) hi ha tres testimonis procedents de Narbona: la inscripció mencionada en el text, *CIL*, XII, 4538 (*HGL*, XV, 681) i 4542 i *add.* (*HLG*, XV, 934). Aquesta darrera podria fer referència al mateix personatge.

L'espòs d'*Ursa*, [.] *Herennius Rufio*, porta un gentilici que, a la Gàl·lia meridional, està documentat principalment a Narbona. Dels set testimonis en epigrafia lapidària coneguts per a la Narbonense (*CIL*; *HGL*; *ILGN*), cinc provenen d'aquesta ciutat³⁹. Molt probablement es tracta també d'un llibert, ja que el *cognomen Rufio* és bastant revelador⁴⁰.

En tot cas, tenim aquí el testimoni de l'existència d'un grup de lliberts d'un cert *P(ublius) Usulenus*, bé que no s'hi explicita el *cognomen* del patró.

2. *CIL*, XII, 5263; *HGL*, XV, 933 (revisada): *P(ublio) Usuleno / P(ubli) l(iberto) Celado / Primae libert(ae) / [i]n a(gro) p(edes) XV / et / Primae mat[ri] / [---]RI[.]A / [---]*

Retrobem, com en el cas precedent, un ambient de lliberts. Una vegada més, podem defensar l'existència d'un patró anomenat *P(ublius) Usulenus*. Es tracta, en conseqüència, del mateix grup familiar, el qual seria més fàcil de copsar si estiguéssim en condicions de poder relacionar aquest document amb la inscripció següent, la qual comporta així mateix una mida de quinze passes per a la fundació funerària. Si fos així, tindríem la prova de l'existència d'una concessió funerària comuna per a tot el grup, fenomen constatat en altres casos a Narbona.

3. *CIL*, XII, 4542 i add.; *HGL*, XV, 934 (revisada): *-- / P(ubli) l(iberto) Acas[ro] / et P(ublio) Usuleno / Isochryso. / In [.] p(edes) XV.*

El nom complet del primer personatge és probablement *P(ublius) Usulenus P(ubli) l(ibertus) Aca[stus]*. Hirschfeld, bé que en l'*addendum* proposa una correspondència amb *P(ublius) Usulenus Acastus* de *CIL*, XII, 5265 (aquí núm. 1), manté en l'índex dels gentilicis (p. 885) i en el dels *cognomina* (p. 886) la distinció entre els dos personatges, potser a causa del fet que una de les denominacions comporta la menció del patró i l'altra no. L'altre personatge mencionat, *Publius Usulenus Isochrysus*, sembla ser igualment un llibert. El *cognomen* d'origen grec permet a Roma de defensar aquesta hipòtesi⁴¹, però resulta difícil de pronunciar-se a partir de la documentació de la Narbonense; malgrat tot, cal notar la presència a Nîmes d'un sevir augustal que porta aquest *cognomen*⁴².

4. *CIL*, XII, 4479 i add.; *HGL*, XV, 184 (revisada): *Vivit. / P(ublius) Usulenus Hila[rae] / l(ibertus) Anoptes, gypsa[rrius], / (obitus) et Communi fil[io]. / v(ivae) / Usulena P(ubli) l(ibertae)] / Hilarae uxso[ri]. / In fr(onte) p(edes) XII.*

39. A més del document en qüestió: *CIL*, XII, 4850 (*HGL*, XV, 538); *CIL*, XII, 4849 (*HGL*, XV, 969); *CIL*, XII, 4848 (*HGL*, XV, 537); *CIL*, XII, 5170 (*HGL*, XV, 842).

40. Dels cinc testimonis que provenen de Narbona, tres corresponen a lliberts: *CIL*, XII, 4477 (*HGL*, XV, 223); *CIL*, XII, 5011 (*HGL*, XV, 692); *CIL*, XII, 5210 (*HGL*, XV, 877). En relació amb el valor pejoratiu del sufix *-io*, I. KAJANTO, *The latin cognomina*, Helsinki, 1965, p. 37 i 121; sobre *Rufio* en particular: p. 121, 164 i 229.

41. H. SOLIN, *Die Griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*, Berlín-Nova York, 1982, I, p. 89.

42. *CIL*, XII, 4168 (*HGL*, XV, 351).

Ens trobem novament en el cercle dels lliberts d'aquesta *gens*. Podem pensar que *Publius Usulenus Anoptes* és el marit i el llibert d'*Hilara*. És per això que s'ha restituit el cognom femení a la segona línia, en substitució de l'*Hilarus* proposat tant per Hirschfeld com pels autors de HGL. Aquest tipus d'unió era corrent en el món dels lliberts. Una vegada més, a partir de la denominació de la dona, dedüim l'existència d'un patró anomenat *P(ublius) Usulenus*.

Així, tots aquests personatges es vinculen per la seva denominació a un patró únic *P(ublius) Usulenus*, ja sigui de forma directa en tractar-se dels seus lliberts, ja sigui de forma indirecta en ser els lliberts dels seus lliberts. El conjunt evidencia les ramificacions d'un grup familiar, el qual es troba organitzat en diferents estrats. Podem situar-los cronològicament en una època alta, atès que certs elements epigràfics són significatius, sobretot l'ús de la fórmula *vivit* i la inscripció del *théta nigrum*⁴³.

D'altres *Usuleni* estan documentats a Narbona, els quals es diferencien dels precedents per presentar en la seva denominació un altre *praenomen*.

5. *CIL*, XII, 5264; *HGL*, XV, 931: (*obita*) / *Usulena T(iti) f(ilia) Procula / sibi et suis parentibus / [q]uorum nomina scripta / [sunt---]*

En el text d'aquesta inscripció, que cal situar també en una època alta, apareix un personatge de condició ingènua. El *praenomen* del seu pare, *Titus*, indica que pertany a una branca familiar propera al grup esmentat anteriorment.

6. *CIL*, XII, 5370; *HGL*, XV, 148. La inscripció de Moux, que serà presentada més endavant (núm. 8), presenta un *M(arcus) Usulenus M(arci) l(ibertus) Charito*. La seva posició és comparable a la de *P(ublius) Usulenus Veientonis l(ibertus) Phileros*, mencionat una mica abans en el text. Tots dos són membres del col·legi de *magistri* d'un *pagus*. El seu patró porta el *praenomen* Marcus. En l'enumeració se situa en quarta posició, després d'un ingenu esmentat en primer lloc i de dos altres lliberts, entre els quals hi ha *Phileros* llibert de *Veiento*.

Aquests dos textos mostren a la vegada la plena implantació d'aquest grup familiar i la seva ramificació dins de la societat de Narbona a finals del període republicà i durant l'època augustal. Si totes aquestes branques remunten a un ancestre comú, hem de situar forçosament la instal·lació d'aquesta família en una època encara més reculada: molt probablement vers la meitat del segle I aC, fins i tot potser abans. L'examen del dossier, a partir d'aquestes dades, ens porta vers la Narbona republicana dels temps de Pompeu i de Fonteius, o bé de Cèsar durant la guerra de les Gàl·lies.

Cal notar que aquesta *gens* apareix encara testimoniada al segle II a través d'un epitafi gravat sobre un altar funerari del Musée Lamourguier.

7. *CIL*, XII, 5266; *HGL*, XV, 935: *D(is) m(anibus) / Usuleniae / Lupae / Usulenius Ge-/[min]ianus pa-/[tron]ae et Voco-/[n]ius Eutychi-/[a]nus coniugi / [s]anctissimae*.

43. R. FRIGGERI; C. PELLI, *Vivo e morto nelle iscrizioni di Roma, Tituli*, 2, Roma, 1980, p. 95-172. Pel que fa a Narbona, vegeu les obres citades *supra* n. 35.

Ens situem, en aquest cas, en una època més tardana. El gentilici s'ha transformat en *Usuleni*. Durant aquest període, segurament el segle II, les activitats econòmiques de Narbona són controlades per d'altres famílies: el gentilici *Usulenus* no es constata entre els *navicularii* coneguts a través de les inscripcions del Monte Testaccio⁴⁴. De tota manera, aquesta inscripció indica la conservació d'un nom de família malgrat les vicissituds que aquesta ha pogut conèixer.

El personatge important que domina aquest dossier epigràfic és *Publius Usulenus Veiento*, conegut en primer lloc per dos dels seus lliberts. Un d'ells, *Publius Usulenus Veientonis l(ibertus) Phileros*, mencionat anteriorment, és un personatge important del *pagus* documentat a partir d'una inscripció de Moux, al peu de la muntanya d'Alaric, prop de la frontera occidental de la ciutat, la qual fou redefinida en època imperial després de la creació de la colònia llatina de Carcassona⁴⁵.

8. CIL, XII, 5370; HGL, XV, 148: *T(itus) Valerius C(ai) f(ilius) Senecio, / P(ublius) Usulenus Veientonis l(ibertus) / Phileros, / T(itus) Alfidius T(iti) l(ibertus) Stabilio, / M(arcus) Usulenus M(arci) l(ibertus) Charito, / magistri pagi ex reditu fani / Larrasoni cellas faciund(as) / curaverunt idemque probaverunt.*

Hem de notar que aquest llibert indica la seva dependència pel *cognomen* del seu patró. A Narbona, aquesta pràctica està freqüentment documentada en les inscripcions augustals o poc posteriors⁴⁶, però quasi sempre en relació amb un patró que és ell mateix llibert, com ho demostren els *cognomina* conservats: *Celadus*, *Olympus*, *Bargates*, tots ells noms d'esclaus o de lliberts. Significa això que *Veiento* era també un llibert? Creiem que no és el cas, ja que aquest *cognomen*, així com d'altres del tipus *Veientanus*, *Calenus*, etc., assenyalen una procedència⁴⁷ més o menys llunyana, la qual cosa confirma l'origen italià de la família del personatge. En tot cas, no es tracta d'un nom d'esclau o de llibert.

Una altra raó que podria explicar la menció del *cognomen* del patró està en relació amb el fet que es tracta aquí d'un gran personatge, d'un notable, d'un individu que pertany a una gran família local. Era potser important de referir-se a ell directament, sobretot si el gentilici era conegut. És probablement també per aquesta raó que *Phileros*, llibert de *Veiento*, apareix citat en segon lloc en l'enumeració dels responsables del *pagus*, davant de tots els altres lliberts.

Aquesta inscripció no és l'única que fa referència a *Veiento*: coneixem una segona lliberta que, a Narbona, es vincula al mateix patró (inscripció núm. 9).

A partir de la inscripció de Moux s'ha deduït que *Veiento* posseïa terres en aquest sector del territori de la ciutat i que *Phileros* es trobava allà per ocupar-se de les propietats del seu patró, de la seva gestió i vigilància. De tota manera, la funció d'intendent d'una propietat rural, que corresponia a l'apel·lació de *villicus*, era més aviat una tasca servil. Potser *Phileros* havia tingut aquesta funció abans d'adquirir

44. M. GAYRAUD, «Narbonne antique...», op. cit., p. 532-536.

45. Ídem, p. 188 i 327-328.

46. Aquest fenomen de denominació ha estat examinat per la Narbonense per H.-G. PFLAUM, «À propos d'une inscription de Gonfaron (Var)», *ZPE*, 42, 1981, p. 223-226.

47. I. KAJANTO, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965, p. 119, 189-190.

l'estatus de llibert, en aquest cas l'honor de què era objecte tenia a veure amb una situació passada. Per contra, si l'honor li era atribuït per les seves responsabilitats presents, podem pensar que la seva funció era més aviat la d'*actor*, la qual implicava atribucions més àmplies. En aquest darrer cas, la seva situació podria ser comparable a la del sevir augustal *Q(uintus) Cornelius Marcelli l(ibertus) Zosimus* de la colònia d'Arles⁴⁸. Aquest és honorat pels *pagani pagi Lucreti*, segurament perquè residia o havia residit en representació del seu patró en aquesta part del territori, bastant allunyada de la ciutat, i havia esdevingut pels habitants de l'indret un personatge important⁴⁹. *Phileros*, bé que no coneixem la seva funció precisa, devia també presentar-se pels habitants del *pagus* com un personatge de pes.

La inscripció de Moux permet així mateix de conèixer un segon membre d'aquest grup familiar que tindria també possessions en el mateix indret⁵⁰. Un segon *magister*, *M(arcus) Usulenus M(arci) l(ibertus) Charito*, depèn d'un patró que té com a nom *Marcus*: germà?, cosí? No ho sabem.

9. *CIL*, XII, 4892 i *add.*; *HGL*, XV, 597 (revisada): [*C(aius)*] *Iulius Licini l(ibertus) / Inachus sibi et / Usulenae Veientonis l(ibertae) / Quartae coniugi*.

Quarta, lliberta de *Veiento*, és també l'esposa d'un llibert, *Inachus*, en aquest cas un llibert de *C. Iulius Licinus*, un gal amb el nom individual llatinitzat (*Licnos*). Podem pensar que aquest personatge era el llibert d'un llibert imperial i, en conseqüència, un personatge d'importància⁵¹.

En darrer lloc, trobem un personatge que ens apropa a l'home clau del dossier. Es tracta d'un notable de Narbona, del qual coneixem el nom i una part de la seva carrera gràcies a un bloc de forma allargada (arquitrau) que formava part d'un monument funerari elevat pel seu llibert *Plocamus*. La inscripció es troba actualment al Museu Arqueològic de Narbona.

10. *CIL*, XII, 4426 i *add.*; *HGL*, XV, 96 (revisada) (fig. 3). La transcripció es presenta amb les modificacions que, al nostre entendre, són necessàries, amb la qual cosa se separa de les edicions habituals:

[*P(ublio)*] *Usuleno Veiento[nis f(ilio) ---]*
(duo)viro, q(uaestori), flomini primum [-----]
Plocamus l[ib(ertus)----]

La factura de la inscripció, amb les àmplies *vacat* a les línies 2 i 3, permet suposar que el text fou gravat seguint una composició molt equilibrada i molt acurada, cer-

48. *CIL*, XII, 594 i 595.

49. Sobre l'assumpte que havia de defensar en el seu nom: L. A. CONSTANS, *Arles antique*, París, 1921, p. 70-71; F. JACQUES, *Les cités de l'Occident romain*, París, 1990, p. 63-64. Podem integrar sens dubte aquests texts dins de la documentació relativa a les relacions dels notables amb el territori de les ciutats. Sobre els *Cornelii* d'Arles, vegeu, en darrer lloc, M. CHRISTOL; M. HEIJMANS, «Nouvelles inscriptions d'Arles», *Documents d'Archéologie Méridionale*, 14, 1991, p. 356-357 i 359-360.

50. M. GAYRAUD, «Narbonne antique...», op. cit., p. 347, 367, 467.

51. El seu patró podia ser el famós *Licinus*, llibert d'August, que va enganyar obertament els gals?

Figura 3. La inscripció *CIL*, XII, 4426 (clixé CNRS FOLIOT, Centre Camille-Jullian).

cant un resultat de gran qualitat. Disposem molt probablement de la meitat del text, si no d'una part més reduïda, tal com ho demostra la restitució de la tercera línia. En efecte, una restitució curta comporta afegir-hi únicament el mot *libertus*, ja sigui abreviat (LIB) o bé amb totes les lletres (LIBERTVS). Però no és impossible que la part desapareguda fos aquí encara més llarga, s'hi pot trobar per exemple un verb (*posuit, fecit, curavit, etc.*) o la indicació *ex testamento*. D'altra banda, resulta evident que la primera línia no acabava poc després de les lletres *Veiento*, perfectament llegibles. La hipòtesi de restitució més curta mostra que hi faltaven almenys una desena de lletres. Per això, pensem que el *cognomen Veiento* no era el del personatge principal de la inscripció, tal com s'afirmava fins ara, amb la qual cosa es pot restituir la denominació següent: *P. Usulenus, Veiento[nis f(ilius) + tribu (?) + cognomen]*. *Veiento* no era el patró de *Plocamus*, sinó el pare del patró d'aquest darrer. En conseqüència, *Veiento* pertany a la generació anterior a la del notable de Narbona que va rebre sepultura gràcies a la cura de *Plocamus*, el seu llibert. *Veiento* apareix, doncs, mencionat en tant que pare del difunt, potser perquè convenia vincular aquest darrer a la seva persona o a la seva memòria, o bé perquè calia fer notar l'existència d'un llinatge de notables. El difunt honorat per *Plocamus* no era un llibert, al contrari, pertanyia al cercle dels aristòcrates municipals, tal com ho indiquen les mencions del duumvirat i del flaminat, que són el punt final d'una carrera municipal.

El redactor de la inscripció va transcriure una part del *cursus*, esmentant-ne solament les funcions superiors, les magistratures i els sacerdocis. En aquesta seqüència trobem, en primer lloc, el duumvirat. Després seguia probablement la qüestura municipal, tal com ho van proposar Herzog⁵², seguit de Hirschfeld⁵³, con-

52. E. HERZOG, *Galliae Narbonensis provinciae Romanae historia, descriptio, institutio*, Leipzig, 1864, App. épigr. núm. 22, p. 11.

53. O. HIRSCHFELD, in *CIL*, XII, p. 935.

tra Lebègue, que preferia desenvolupar *q(uinquennali)*⁵⁴: aquesta magistratura que, en general, representa la primera etapa del *cursus* municipal hauria estat exercida, de forma original però no anormal, després del duumvirat⁵⁵. Podem, en particular, relacionar aquesta situació amb certes realitats institucionals de les ciutats romanes de la Catalunya septentrional⁵⁶.

Aquest *cursus*, que presenta els elements en ordre directe, comportava finalment la menció del flaminat. Aquest càrrec apareix associat a un adverbi temporal: *primum*. Aquest mot s'ha considerat habitualment com l'equivalent de l'adjectiu *primus*, la qual cosa ha permès de presentar el personatge principal de la inscripció com el primer *flamen* del culte imperial de la colònia de Narbona⁵⁷. Això ha influenciat la datació, ja que era necessari situar aquest personatge en el moment inicial de l'adopció del culte a Roma i a August en la ciutat. Ens situaríem, per tant, en el context del viatge d'August del 27 aC⁵⁸ o poc després, bé que aquesta conclusió és summament hipotètica: l'adopció del culte a Roma i a August fou precoç a la colònia d'Arles⁵⁹, amb la qual cosa es fa difícil d'imaginar que Narbona, capital de la província, en restés al marge, bé que aquesta darrera situació caracteritza altres ciutats provincials⁶⁰. Disposaríem així d'una indicació cronològica important per a situar en el temps la carrera del magistrat de Narbona, però també per a ubicar-hi les activitats del seu pare *Veiento*, tal com s'ha proposat en la interpretació de la primera línia del text.

Ara bé, la interpretació tradicional d'aquest adverbi és dubtosa, així com la hipòtesi que suggereix que anunciaria una iteració del flaminat del culte imperial⁶¹. L'ús de l'adverbi *primum* indica certament que el flaminat fou exercit dues vegades. Però, el recurs a aquest mot, que devia anar seguit de *deinde* o d'un adverbi d'igual significat, no implica que hi hagués iteració del sacerdoci del culte imperial a Narbona, ja que, seguint els usos corrents en epigrafia, una situació d'aquestes característiques seria assenyalada de forma diferent, com per al cas d'una magis-

54. A. LEBÈGUE, Comentari in *HGL*, XV, 96. M. GAYRAUD, «Narbonne antique...», op. cit., p. 332, dubta entre les dues solucions; vegeu també p. 339, n. 154.

55. Podem aclarir aquesta qüestió amb l'ajuda de F. JACQUES, «La questure municipale dans l'Afrique du Nord romaine», *Bull. Arch. du CTHS*, n.s., 17B, París, 1984, p. 211-224.

56. M. MAYER; I. RODÀ, «La cuestura municipal en la costa oriental de la Hispania Citerior», *Epigrafia Jurídica Romana*, Actas del Coloquio Internacional AIEGL (Pamplona, 9-11 abril de 1987), Pamplona, 1989, p. 7-87.

57. Estat de la qüestió a M. GAYRAUD, «Narbonne antique...», op. cit., p. 367.

58. Sobre el viatge d'August, E. DEMOUGEOT, «Remarques sur les débuts du culte impérial en Narbonnaise», *Provence Historique*, 71, 1968, p. 48-49 i 56.

59. Ídem, p. 51-53; P. GROS, «Un programme augustéen: le centre monumental d'Arles», *JDAI*, 102, 1987, p. 339-363.

60. Una situació similar pot presentar la colònia veïna de Béziers, on el primer *flamen* del culte imperial data de la darrera dècada del segle I aC. Es tracta d'un notable de l'ordre equestre, com en el cas d'Arles. De totes formes, cal admetre un *décalage* entre l'adopció del culte i el primer testimoni epigràfic.

61. Com per a la península Ibèrica: R. ÉTIENNE, *Le culte impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*, París, 1958, p. 236, n. 7. La inscripció de Béziers (*CIL*, XII, 4241), evocada per M. GAYRAUD, «Narbonne antique...», op. cit., p. 367, n. 362, no pot aportar una confirmació, ja que la iteració està referida a la qüestura.

tratura: mitjançant l'adverbi *iterum* o per la xifra II. Cal cercar, en conseqüència, d'altres solucions, així per exemple l'exercici de dos flaminats en ciutats diferents o bé l'exercici de dos flaminats de natura diversa. La primera hipòtesi comporta la formulació d'altres hipòtesis en relació amb un eventual canvi de ciutat, com és el cas de *L. Aufidius Vinicianus Epagatinus* de Fundi⁶². La segona hipòtesi orienta vers dos sacerdocis a la mateixa ciutat, tots dos amb el títol de *flamen*, un dels quals era el flaminat del culte a Roma i a August. Malauradament, no coneixem per Narbona cap més *flamen* comparable al *flamen Iuventutis* de Vienne o al *flamen Martis* de la mateixa ciutat⁶³. En el cas d'una antiga colònia d'època republicana com Narbona, podríem suposar l'existència d'un tal sacerdoti⁶⁴, però no n'hi ha proves a nivell epigràfic. Malgrat tot, ¿per què no podem suposar que després del flaminat de Roma i d'August el fill de *Veiento* va poder ocupar un sacerdoti similar, en relació amb el culte d'un altre membre de la família imperial? Coneixem notables de Nîmes i de Vienne que van afegir al flaminat de Roma i d'August el de Germanicus i el de Drusus⁶⁵.

A Narbona, s'ha proposat de restituir en el text d'una inscripció relativa a un personatge important aquesta mateixa funció de *flamen Germanicus Caesaris*, però aquest possible paral·lel no està assegurat. En primer lloc, el text apareix molt mutilat⁶⁶, amb la qual cosa la seva restitució és àmpliament hipotètica: [*flamen Germanici Caesaris*]⁶⁷. Es podria igualment proposar la restitució [*flamen Romae et Augusti Caesaris*], com és el cas de l'individu de l'ordre equestre d'Arles⁶⁸. Podria també tractar-se del prefecte d'un membre de la família imperial nomenat a la magistratura municipal suprema del duumvirat. D'altra banda, no es pot tampoc assegurar que l'exercici d'aquest sacerdoti es realitzés en la capital provincial: el pare del personatge en qüestió era originari d'Aix-en-Provence. Aquesta inscripció de Narbona aporta, doncs, poca ajuda per tal de resoldre el cas plantejat per la inscripció del fill de *Veiento*. De totes maneres, bé que restant en el marc de la hipòtesi, les comparacions possibles amb els testimonis procedents de Vienne i de Nîmes fan que la solució d'un segon flaminat per a un membre de la família imperial aparegui de moment com la més raonable.

Totes aquestes consideracions condueixen en definitiva a considerar que el personatge era un gran notable de la seva ciutat, en contacte amb persones d'estatus

62. *CIL*, XII, 4357; *HGL*, XV, 47. Però sembla que no va exercir cap responsabilitat pública a Narbona.

63. *Flamen Martis*: *CIL*, XII, 1899, etc.; *flamen Iuventutis*: *CIL*, XII, 1783, etc. Es tracta de grans personatges.

64. En podem trobar referències a H. DESSAU, *ILS*, III, 1 (índex VIII), p. 571-572, en relació amb els cultes de les ciutats d'Itàlia.

65. A Nîmes, *CIL*, XII, 3180: *flamen Rom[ae et] Divi Aug., item Dr[usi] et Germ[anici] Caes[arum]*; a Nîmes, *CIL*, XII, 3207: [*flamen Roma-e et Divi Au[g. item Drusi et Germa]nici Caes[ar]um*]. A Vienne, un notable de rang equestre, *C. Passerius Afer*, fou successivament *flam(en) Divi August. d(ecurionum) et flam(en) Germ(anici) Caes(aris)*.

66. *CIL*, XII, 4363.

67. M. GAYRAUD, «Narbonne antique...», op. cit., p. 366-367, el considera com a *flamen* de Germanicus a Narbona, seguint l'opinió de Hirschfeld. Vegeu també H.G. PFLAUM, *Les fastes de la province de Narbonnaise*, París, 1978, p. 251, qui adopta el mateix punt de vista.

68. *AE*, 1954, 104.

equestre, l'elit més elevada i la més restringida⁶⁹. Podem situar el seu *floruit* en els dos primers decennis del segle I dC si s'accepta la darrera hipòtesi presentada i que considerem la més versemblant, o fins i tot anteriorment (final del segle I aC) si acceptem les altres hipòtesis proposades. En conseqüència, el *floruit* del pare d'aquest gran notable, el famós *Veiento*, podria situar-se a l'entorn d'una vintena d'anys abans, és a dir, si adoptem la primera de les solucions formulades, en el darrer decenni del segle I aC aproximadament, ens podem estendre una mica abans o una mica després. Aquesta època correspon precisament a l'auge de la producció de les àmfores Pascual 1 de la Tarraconense. S'observa, per tant, que aquesta reconstrucció cronològica no es contradiu en absolut amb el que sabem de l'activitat de la terrisseria de Llafranc.

Existia, doncs, un *Publius Usulenus Veiento* anterior al notable conegut per la inscripció. La seva fortuna sembla ben consolidada a Narbona en època augustal. Pertanyia a un grup familiar molt ramificat i apareix vinculat a propietats rurals, tal com sembla posar de relleu la inscripció de Moux. Però, l'epigrafia referent a personatges pròxims de *Veiento*, de la mateixa generació, mostra a la vegada un interès per la terra però també pels grans negocis comercials. És per aquesta raó que no creiem que es tractés d'un dels colons cesarians deduïts al 45-44 aC, segurament menys integrats en la vida comercial de la colònia que els seus predecessors. Resulta més adient pensar que *Veiento* era un italià d'Occident, amb una família ben arrelada a la ciutat de Narbona tardorepublicana, ja que si podem situar el *floruit* d'aquest personatge en el darrer decenni a.n.e., cal considerar que va néixer vers el 60-50 aC, potser fins i tot una mica abans, però no gaire més tard⁷⁰. Això ens permet situar la seva activitat econòmica en un període que abraçaria el darrer quart del segle I aC. El seu *floruit* se situaria, doncs, prop del canvi de l'era.

Aquesta relació entre epigrafia amfòrica i epigrafia lapidària presenta un gran interès per la història econòmica. Amb el cas de *Veiento* disposem d'una indicació indiscutible sobre la intervenció en el comerç del vi català de personatges establerts a Narbona i ben integrats en aquesta ciutat. Pel perfil social que es desprèn del ric i variat dossier epigràfic i per la importància que sembla que revelen les seves múltiples activitats, *Veiento* podria ser qualificat de *negotiator*; ja que segurament participava en el gran comerç: a partir de Narbona devia tractar els seus afers comercials, els quals s'afegien a les seves rendes agràries; tot això sense perdre la seva notabilitat⁷¹. ¿S'haurien referit a ell i a la seva memòria per tal de consolidar la personalitat del seu fill difunt, en un epitafi destinat essencialment a commemorar el millor dels ciutadans?

La seva presència a Llafranc estava sense cap dubte relacionada amb la comercialització dels productes del territori, especialment el vi. El desenvolupament d'a-

69. Tots els *flamines* de Germanicus i de Drusus que s'han evocat anteriorment pertanyien a l'ordre equestre: H. G. PFLAUM, «Fastes de Narbonnais», op. cit., p. 200, 209, 225-226, 253, 265-266.

70. Aquesta observació cronològica no permet considerar que es tractés d'un dels colons cesarians.

71. Podem explicar la personalitat de *Veiento* a partir de les reflexions de J. Andreau sobre les relacions entre els homes de negocis i la propietat de la terra: J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain. Les métiers des manieurs d'argent (Ive siècle av J-C-IIIe siècle ap. J-C)*, Roma, 1987, en particular p. 370-371.

quest comerç hauria potenciat, tal com hem comentat anteriorment, la funció del lloc com a centre d'emmagatzematge i d'envasament del vi en vista de la seva comercialització per via marítima. *Veiento* va poder aprofitar els recursos vitícoles oferts per aquesta zona per incentivar un tràfic comercial que devia permetre al vi local una sortida vers l'exterior, concretament el mercat gal. Aquesta funció el va portar molt probablement a crear o a donar suport a una activitat artesanal a gran escala, destinada principalment a la fabricació de contenidors de vi, però sense desaproveitar les ocasions ofertes pel mercat per diversificar la producció en vista d'assegurar la demanda local. El seu nom apareix imprès sobre àmfores i *tegulae*, fet que sembla evidenciar que exercia un cert control sobre la terrisseria. Per contra, no disposem de cap indici que permeti intuir que aquest personatge tenia també interessos agraris. El seu paper sembla centrar-se en la compra del producte comercialitzable, n'assegurava l'envàs i potser també el transport⁷². De totes formes, ignorem si la seva funció es limitava únicament a vigilar el transport o bé si posseïa també vaixells, en tot cas sembla més versemblant considerar que utilitzava els serveis de transportistes.

Pel que es refereix a la destinació del producte, podem suposar que el vi de *Veiento* seguia la mateixa ruta que la resta d'àmfores Pascual 1: transitava per Narbona vers l'interior de la Gàl·lia occidental i més enllà. A Narbona, *Veiento* devia fer transbordar el producte i gestionava la seva sortida comercial. Malgrat tot, manca la descoberta d'altres testimonis d'aquesta marca que permetin seguir la circulació del producte⁷³.

Aquesta reconstrucció de l'activitat de *Publius Usulenus Veiento* permet ressaltar el paper de Narbona com un dels principals ports comercials de l'Occident a l'època d'August, en el moment en què els vins de la Tarraconense reemplacen els vins d'Itàlia en les rutes comercials del sud de França. Les fonts literàries (Estrabó, que reprèn Poseidonius) i arqueològiques han posat en evidència la importància econòmica d'aquesta ciutat, fet que confirma el dossier de *Veiento*. Aquest exemple permet d'ampliar les perspectives, ja que situa en un punt precís d'aquest gran comerç de la Mediterrània occidental el nom del responsable de la fabricació de les àmfores, també del comprador del vi i del beneficiari de la seva exportació. Les modalitats d'aquest tràfic comercial posen de relleu que l'expansió del comerç del vi hispànic no s'explica solament pel propi desenvolupament de la viticultura provincial, sinó que cal tenir en compte també la demanda del mercat i el paper de les persones que, des de certs punts neuràlgics del gran comerç mediterrani, dirigien els negocis, garantint el vincle entre producció i consum i assegurant-se l'essencial dels beneficis, ja que assumien

72. Les condicions de transport del vi de la Tarraconense han estat tractades per B. LIOU, «L'exportation du vin de Tarraconaise...», loc. cit., p. 271-284, cf. 306-307, on insisteix sobre la reducció de les quantitats d'àmfores Pascual 1 en relació amb les Dressel 1 i sobre els riscos del cabotatge entre la costa catalana i el port de Narbona.

73. F. Laubenheimer no ha trobat per ara cap testimoni d'aquesta marca en les àmfores que ella ha estudiat procedents de diferents zones del territori francès. De totes maneres, hem de tenir en compte que el nombre d'àmfores marcades era reduït.

tots els riscos del negoci⁷⁴. Devia tractar-se principalment d'italians, ja que eren els únics que controlaven veritablement durant aquesta època els grans mercats mediterranis. Les activitats de *Veiento* indiquen a més que podien ser italians d'Occident.

Veiento devia participar en el comerç del port de Narbona, la qual cosa li permetia d'exercir un cert control sobre les rutes comercials i els centres de mercat de la Narbonense i de l'Aquitània. D'aquí el seu interès a invertir en un nou producte, el vi català, que el podia beneficiar mercès a una demanda important. Els motius que van condicionar aquesta nova inversió ens són desconeguts, però hem de tenir en compte que la proximitat geogràfica va afavorir el contacte comercial entre les dues zones, contacte ja plenament documentat en una època anterior⁷⁵. D'altra banda, les relacions entre Empúries i Narbona ja han estat assenyalades en relació amb d'altres elements⁷⁶; cal també considerar que les dues ciutats eren centres importants i que totes dues van conèixer la instal·lació de colons cesarians.

No sabem si els *Usuleni* de Narbona van interessar-se pel comerç solament a l'època de *Veiento*. Potser aquest personatge representa una de les darreres etapes de l'aventura comercial d'una família, iniciada en el moment de la seva instal·lació a la província. Cal recordar que durant la primera meitat del segle I aC Narbona era ja un dels grans centres de comerç de l'Occident romà.

És precís qüestionar-se si el dossier que hem presentat té valor d'exemple o d'excepció. Un examen de la documentació epigràfica de la ciutat de Narbona revela que és possible efectuar una segona relació del mateix tipus entre marques amfòriques i inscripcions lapidàries. Malgrat tot, aquesta aproximació no és tan explícita com l'exemple de *P(ublius) Usulenus Veiento*, per al qual tenim constatatats, en els dos tipus de documents, els mateixos components onomàstics, tant el *praenomen* com el gentilici i el *cognomen*: la concordància d'aquests elements permet de proposar-ne una identificació encertada.

Aquest segon exemple es refereix a una altra marca, molt ben coneguda i àmpliament testimoniada sobre àmfores del tipus Tarraconesa, Pascual 1 i Dressel 2/4. Es tracta de la marca L. VOLTEIL⁷⁷, que prové del taller d'El Sot del Camp (Sant Vicenç de Montalt, Maresme) i que presenta una cronologia entre el darrer terç del segle I aC fins a August o Tiberi. Aquesta marca va tenir una difusió important, ja que s'ha localitzat en altres zones del Maresme, en la costa gironina i en amplis sectors del sud de França (Port-la-Nautique, Narbona, Ensérune, Cayla de Mailhac, Béziers, Fos, Auterive, Ruscino, Vieille-Toulouse, Sainte-Foi-la-Grande, Cintegabelle i Saint-Jean-le-Vieux).

74. Sobre aquesta qüestió: A. TCHERNIA, «Modèles économiques et commerce du vin à la fin de la République et au début de l'Empire», *El vi a l'Antiguitat, economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, 1987, p. 329-330.

75. El plom de Pech-Maho és, en aquest sentit, un exemple clar.

76. M. MAYER; I. RODÀ, «Contactos entre la epigrafía de *Emporiae* y la zona sur de la Narbonense», *L'Afrique, la Gaule, la Religion à l'époque romaine. Mélanges à la mémoire de M. Le Glay*, Coll. Latomus, 226, 1994, p. 318-328.

77. J. MIRÓ, «La producción de ánforas...», op. cit., p. 213-214; V. REVILLA, «Producción cerámica...», op. cit., p. 262-264.

L'epigrafia de Narbona proporciona també un dossier important referent a la gens *Voltilia*. Aquest gentilici d'origen italià⁷⁸ apareix testimoniat diverses vegades en documents epigràfics de data antiga. Deixem de banda ILGN, 602, que, tot i que menciona un personatge anomenat *Sex(tus) Vol[---] Satur[ninus]*, és poc explícita. Podem així conèixer:

1. *T(itus) Voltilius T(iti) l(ibertus) An[ti]ochus*: *CIL*, XII, 4597 = 5252 *add.*; *HGL*, XV, 923; *Voltilia T(iti) l(iberta) Flora*, la seva esposa; *T(itus) Voltilius T(iti) l(ibertus) [---]*, el seu vincle amb els dos personatges precedents no està precisat.
2. *T(itus) Voltilius T(iti) l(ibertus) Hilarus*: *CIL*, XII, 5254; *HGL*, XV, 925.
3. *D(ecimus) Voltilius Auctus*: *CIL*, XII, 4516; *HGL*, XV, 226; espòs d'una *[---]trin[i]a Sp(urii) f(ilia) Optata*. *Voltilia D(ecimi) f(ilia) Optata*, la seva filla.
4. *D(ecimus) Voltilius D(ecimi) l(ibertus) Fronto*: *CIL*, XII, 5253; *HGL*, XV, 925; espòs d'*Ocratia P(ubli) f(ilia) Maxsum(a)*.
5. *P(ublius) Voltilius Rufio*: *CIL*, XII, 5255; *HGL*, XV, 1266.
6. *Voltilia Secunda*: *CIL*, XII, 5257; *HGL*, XV, 922.
7. *Voltilia (mulieris) l(iberta) Secunda*: *CIL*, XII, 4504; *HGL*, XV, 211; esposa de *Cn(aeus) Domitius Auctus*.

Els deu testimonis esmentats d'aquest gentilici, que seran completats a continuació, posen de relleu l'arrelament local d'una gens *Voltilia*, ben ramificada, a la colònia de Narbona. El nombre important de lliberts permet comparar aquesta documentació amb els testimonis presentats abans referents als *Usuleni*, també amb els documents relatius a d'altres famílies que participaven activament en els afers comercials, així per exemple els *Vettieni*⁷⁹. Respecte als monuments funeraris, alguns d'imponents, factor que reflecteix el bon nivell de fortuna, aquests se situen per la seva cronologia en la mateixa època evocada anteriorment en relació amb els *Usuleni*, és a dir, vers la fi del segle I aC i l'inici del segle I dC: trobem el mot *VIVET* (*CIL*, XII, 4516), *VIVIT* (*CIL*, XII, 5253), el *theta nigrum* (*CIL*, XII, 5255), la fórmula *HIC EST SEPVLIT* (*CIL*, XII, 5253) i l'arcaisme *SEIBEI* (*CIL*, XII, 5252).

D'altra banda, una inscripció trobada prop de Narbona presenta dues vegades el *praenomen* *L(ucius)* per a membres d'aquesta família (*CIL*, XII, 5256; *HGL*, XV, 926): *L(ucius) Voltilius L(uci) l(ibertus) Suavis vivos sibi et Saloniae Castae uxori, L(ucio) Voltilio Severo patrono, Cotidiani l(iberto), Fausto Severi f(ilio)*.

78. W. SCHULZE, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen* (1904). *Mit einer Berichtigungsliste zur Neuausgaben von Olli Salomies*, Berlín, 1991, p. 259-260. Aquest autor comenta a la p. 454, n. 11 que, a l'excepció de Roma, és en els volums V i XII del *CIL* on apareix una documentació més abundant. En el volum V, és en la X Regió, i sobretot Aquileia, on es constaten els testimonis.
79. Aquesta família és més coneguda gràcies a una nova inscripció de Narbona presentada per un de nosaltres (M. Christol) en la sessió del 18 de març de 1995 de la SFER. El document i el seu comentari han estat l'objecte d'un article, orientat també vers l'estudi de la topografia urbana: M. CHRISTOL; R. SABRIÉ, «Découverte d'inscriptions romaines à Narbonne: nouveautés d'histoire sociale et nouveautés de topographie urbaine», *Bull. de la Commission Archéologique de Narbonne*, 46, 1995, p. 55-68.

Aquest epígraf, encastat en el mur del cementiri de Salles d'Aude, a pocs quilòmetres de la ciutat de Narbona, ha estat així mateix datat en una època alta. Aquest testimoni permet de vincular més directament les informacions aportades per les inscripcions lapidàries amb la marca amfòrica L. VOLTEIL.

Aquest nou dossier no indica, com el precedent, l'existència d'una *gens Voltilia* entre els notables de Narbona, però les evidències de la repartició onomàstica semblen ser suficientment clares. En efecte, per l'àrea del Mediterràni occidental i per les províncies romanes que aquí s'hi localitzen, aquestes inscripcions atesten, per la seva concentració a Narbona, el paper d'aquesta ciutat com a receptacle d'una immigració italiana i com a centre d'activitat d'aquest grup familiar. Es coneix també un testimoni procedent de Còrdova, la capital de la Bètica⁸⁰, però aquest exemple únic contrasta amb els dotze testimonis de la capital de la Transalpina. En conseqüència, és en aquest darrer lloc on estaven veritablement arrelats els *Voltilli*, d'origen italià, i és des d'aquest indret des d'on dirigien els seus negocis.

Així, podem reconstruir alguns aspectes d'una història que sembla propera al cas dels *Usuleni*, particularment de *P. Usulenus Veiento*. Aquest resultat convida a continuar la recerca per tal de descobrir d'altres possibilitats de relació entre epigrafia lapidària narbonesa i epigrafia amfòrica. En tot cas, queda clar que els resultats aconseguits depassen el marc de l'excepció.

Podem abordar, doncs, des d'una nova perspectiva aquest gran comerç del vi català, en particular la funció dels grans centres de mercat, en aquest cas Narbona, que haurien actuat com a veritables *emporia*, controlant l'animació econòmica, tant les produccions com els intercanvis⁸¹. Molt sovint s'ha evocat el paper dels propietaris agrícoles, atents a les innovacions i als guanys⁸². Però és precis no descurar les intervencions dels grans *negotiatores* que, en el cas present, van fer del port de Narbona, durant el segle I aC i tota l'època augustal, un dels grans centres econòmics de la Mediterrània occidental.

80. *CIL*, II2 / 7, 381: *Voltilia Ni[ce]*, i no *Ne[potilla]* (*AE*, 1971, 182). Cal corregir les taules decennals de l'*Année Épigraphique* (VIIIe série, 1960-1980) a les p. 201 (*Voltilia Ne[—]I*) i 272 (*Ne[—]I*).

81. Vegeu els comentaris de R. ÉTIENNE, P. ROUILLARD i P. COUNILLON: A. BRESSON i P. ROUILLARD Éd., *L'Emporion*, Bordeus, 1993, p. 23-24, 35-46 i 47-57.

82. Aquest tema ha estat àmpliament desenvolupat per R. SYME, «La richesse des aristocraties de Bétique et de Narbonnaise», *Ktéma*, 2, 1977, p. 373-380.